

TÜRK TARİH DÜŞÜNCESİNİN MODERNLEŞMESİ

Fatih M. Dervişoğlu

ÖTÜKEN

FATİH M. DERVİŞOĞLU; 1954 yılında Sivas'ta doğdu. İlk, orta eğitimini doğduğu şehirde tamamladı. 1972 yılında Sivas Lisesini bitirdi. Aynı yıl Sosyal Hizmetler Akademisine girdi, üç yıl okuduktan sonra ayrıldı.

Tahsiline 1976–1980 yılları arasında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde devam etti ve bu bölümden mezun oldu.

1994 yılında, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Öğretim Görevliliği kadrosuna atanana kadar serbest çalıştı.

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalında, “Hekimbaşı Abdülhâk Molla ve Tarih-i Livâ” adlı teziyle 1997 yılında master; “Türkiye’de Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi” adlı çalışmasıyla 2002 yılında doktora payesi aldı.

2004 yılından itibaren Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Orta Öğretim Sosyal Alanlar Bölümü Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalında öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Yazar evli ve iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	11
Tarih Okumalarında 'Anlam Optiği' Meselesi	13
Önsöz	17
Kaynaklara Dair	19
Giriş	27

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM TARİH DÜŞÜNCESİ VE İSLÂM TARİH YAZICILIĞI

I. İslâm Tarihinin Menşei.....	35
A. İslâm Öncesi Tarihî Gelenek	35
B. İslâm Öncesi Araplarda Dünya Görüşü ve Bu Görüşün Değişmesi	38
II. İslâm Tarihçiliğinin Doğuşu.....	40
A. Medeniyetler Arası Münasebet	41
B. İslâm Tarihçiliğinde Coğrafya Boyutu	43
C. İslâm Tarihçiliğinin Kaynağı Olarak Kur'an	45
D. İslâm Tarihçiliğinin Kaynağı Olarak Hadis	48
E. İslâm Tarih Yazıcılığının İlk Örnekleri: Medine Tarih Ekolü	49
F. Irak Tarih Ekolü: İslâm Tarih Yazıcılığında Arşiv Boyutu.....	50
III. Başlangıcından XIV. Asra Kadar İslâm Tarihçiliğinin Gelişme Asırları	54
A. Tarih Disiplininde Kısmi Bağımsızlığa Doğru	56
B. Tarih Yazıcılığında Yeni Alanlar: Biyografi ve İlim Tarihine Dair Eserler	58
C. İslâm Tarihçiliğinde Yeni Bir Boyut: Fars Tarih Yazıcılığı ve Etkileri	60
D. İslâm Tarihçiliğinde Yeni Coğrafyalar ve İki Büyük Ekol	62
1. Moğol Tarih Yazıcılığı	65
2. Herat Tarih Yazıcılığı	66
E. Orta Çağ İslâm Tarih Yazıcılığında: Öncü Hamleler Tenkit ve Temsilcileri .	68
1. El Birunî	69
2. İbn Haldun.....	72
a. İbn Haldun'un Metodu	73
b. Tarihi Değerlendirme Tarzı.....	74
c. Tarihî Kaynakların Eleştirisinde Gerçekçilik.....	75

İKİNCİ BÖLÜM

BATI DÜNYASINDA TARİH DÜŞÜNCESİ- TARİH FELSEFESİ

I. Yunan Roma Tarih Yazıcılığı.....	79
A. Hellenistik Devir	81
B. Roma Devri.....	82
II. Orta Çağ Tarih Yazıcılığı ve Kilisenin Etkisi	83
III. Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanmada Tarih Kavramı.....	86
A. Yeni Çağın Bilgi Teorisi ve Tarih	86

1. Rönesans, Reformasyon ve Dünyevilik	89
2. Rönesans Düşüncesinin Müşahhas Neticeleri: Hümanizm, İndivüdüalizm.....	93
B. Aydınlanma Çağında İlerleme Düşüncesi.....	95
C. Tarihi Yorumların “Tarih Felsefesi” Disiplinine Dönüşmesi	100
D. Voltaire’den Herder’e Tarih Düşüncesi	102
IV. XIX. Yüzyıl: “Tarih Yüzyılı”	107
A. Kant’ın Tarih Anlayışı: Teorik Akıl ve Tarihi Bilgi Paradoksu	107
B. Alman İdealizmi	109
1. Hegel: Tarihte Akıl Kullanılmasında Yeni Bir Sayfa	111
C. Tarihin Profesyonel Bir Disiplin Hâline Dönüşmesi	115
1. Tarihi Araştırma Metodu Olarak Klasik Historisizm ve Ranke	116
2. Romantizm	121
3. Klasik Historisizmin Eleştirisi.....	123
D. Pozitivist Tarih Anlayışı	125
E. Marxist Tarih Anlayışı	130
F. Fransa: Anneles Okulu.....	133

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULAR VE OSMANLILAR DÖNEMİNDE TARİH DÜŞÜNCESİ

I. Selçuklu Tarih Telâkkisi	141
A. Selçuklu Siyasî Kültürünün Şekillenmesi	141
B. Büyük Selçuklu Devletinde Tarih Telâkkisi	145
1. Selçuklu Tarih Yazıcılığında Destan Unsuru.....	147
2. Tarih Yazıcılığı Bakımından Tarihi Türk Takvimleri.....	149
C. Anadolu Selçuklularında Tarih Telâkkisi	151
1. Selçuklu Tarihinin Bizans Kaynakları	154
2. Selçuklular Tarihinin Ermeni ve Süryani Kaynakları	155
3. Selçuklular Tarihinin Arap ve İran Kaynakları.....	156
II. Erken Dönem Osmanlı Tarih Telâkkisi.....	159
A. Osmanlı Siyasî Düşüncesinin Zihni Arka Planı	160
B. Osmanlı Hâkimiyet Telâkkisi	164
1. Bozkır Kültürünün Etkisi	164
2. İslâm Mirası.....	167
3. Bizans Tesiri.....	167
C. Osmanlı Tarihiçiliğinde Destan Unsuru.....	169
D. Osmanlı Tarih Yazıcılığının Genel Karakteri.....	174
III. Osmanlı Tarih Telâkkisi	178
A. Başlangıcından Karlofça’ya Kadar Osmanlı Tarih Yazıcılığı	178
1. XV. Yüzyıl Osmanlı Vakanüvisleri	179
a. İdrisi Bitlisî	185
b. İbn Kemal.....	186
2. XVI. Asır: Osmanlı “Klasik Devir” Tarih Yazıcılığı.....	187
a. Gelibolulu Mustafa Âli.....	188
b. Hoca Sadeddin Efendi: “Tâc’üt-Tevârih”	189

3. XVII. Asır Osmanlı Tarih Yazıcılığı.....	190
a. Katip Çelebi	191
b. Hezarfen Hüseyin Efendi.....	194
c. Peçevî	194
B. Karlofça'dan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Tarih Yazıcılığı	196
1. İlk vakanüvis Mustafa Naîmâ Efendi.....	198
2. Sefâretnâme ve NasihatnâmeIer.....	200
3. Dimitri Kantemir.....	203
4. Evliya Çelebi.....	205
C. Tanzimat'dan Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Tarih Telâkkisi.....	207
1. Osmanlı Tarih Yazıcılığında Kurumlaşma: Encümen-i Dâniş.....	209
2. XIX. Asır Osmanlı Tarih Yazıcılığında Değişim	210
a. Joseph Hammer	212
b. Ahmed Cevdet Paşa.....	215
c. Osmanlı Tarihçiliği ve Namık Kemal	220
3. Osmanlı Vakayinâme Geleneğinin Sonu.....	224
IV. II. Meşrutiyet Döneminde Tarih Telâkkisi:	
<i>Türk Tarihine Oryantalist Yaklaşım ve Açtığı Çığır</i>	227
A. Oryantalist Çalışmaların Osmanlı Ülkesindeki Yansımaları	230
1. İlmî Türkçülüğün Öncüleri.....	231
a. Süleyman Paşa (1838-1892)	232
b. Mustafa Celâleddin Paşa (1826-1875).....	234
c. Ahmet Vefik Paşa (1823-1891)	235
d. Şemsettin Sami Bey (1850-1904)	236
2. Tarih Yazıcılığında Yan Dalların Gelişmesi	236
a. Tercüme-i Hâller “Biyografiler”	239
b. Hatırat.....	242
c. Arkeoloji ve Nümismatik Çalışmaları.....	242
d. Süreli Yayınlar.....	244
B. “Millet” Kavramı ve Tarih Yazıcılığının Dönüşümü	245
C. II. Abdülhamid Devri ve Sonrası: Modernleşme ve Tarih Yazıcılığı	249
1. Tarih Yazıcılığında İslâm Türk Kimliğinin Belirginleşmesi.....	252
2. II. Meşrutiyet Devri: “Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak”	256
D. Tarih ve Dil Çalışmalarının Önem Kazanması ve Kurumlaşma.....	260
1. Türk Derneği (1908-1911)	265
2. Genç Kalemler	267
3. Tarih-i Osmanî Encümeni (1909-1928)	268
4. Âsar-ı İslâmîyye ve Millîye Tetkik Encümeni (1915)	272
5. Türk Ocakları (1912-1930)	274

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DEVRİNDE TARİH YAZICILIĞI VE TARİH TELÂKKİSİNİN DÖNÜŞÜMÜ

I. Osmanlı Tarih Düşüncesinin Cumhuriyet'e Devrettiği Meseleler	282
A. Osmanlı Medeniyet Telâkkisi.....	282

II. Resmî Tarih Tezine Medhal: İnkılâplar, Politikalar, Düşünceler	296
A. Teokrasi'den Laikliğe: Medeniyet Telâkkisi, Saltanat, Hilafet	296
1. Medeniyet Telâkkisi	297
2. Saltanat ve Halifelğin Kaldırılması	299
B. Tek Parti İktidarının Kurulması	301
1. İnkılâplar ve Tepkiler	303
2. Harf ve Dil İnkılâbı	305
3. İnkılâbın Kılavuzu: Pozitivizm, Rasyonalizm	307
II. Cumhuriyet Dönemi "Resmî Tarih Tezi": Yeni Bir Toplum İnşa Etmede Dil, Tarih ve Coğrafya Unsurunun Keşfi	311
A. Tarihin Yeniden İnşasında Coğrafya, Arkeoloji ve Antropoloji Önderliği	313
1. Mustafa Kemal Atatürk'te Tarih Perspektifinin Oluşması	315
2. Cumhuriyet Tarih Tezi Modeli; Türk Tarihinin Ana Hatları	316
3. Türk Tarih Tezinin Öncelikli Meseleleri: Türk Tarih ve Dil Kongreleri	320
B. Kültür-Eğitim Alanında Resmî Tarih Tezi Uygulamaları	326
1. Kültür Siyasetindeki Gelişmeler: Üniversite Reformu ve DTCP	326
2. Türk Tarih Tezine Uygun Ders Kitapları	329
3. Kültür Alanında Kesin Hâkimiyet: Türk Ocakları'ndan Halkevler'ine	333
4. Tarih Yazıcılığı Numunesi Olarak "Nutuk"	336
III. Resmî Tarih Tezinde Farklı Çıgırlar, Kurumlar	339
A. Türkiyât Enstitüsü Mektebi	341
1. Türkiyât Enstitüsü	341
2. Bakü Uluslararası Türkoloji Kongresi	345
3. Zeki Velidi Togan (1890-1970)	346
B. Akademik Tarihçilik: Fuad Köprülü (1890-1966)	348
1. Türkiye'de Akademik Tarihçiliğin Öncüsü	352
2. Tarih Yazıcılığında Açtığı Çığır	359
Sonuç	367
Kaynaklar	372
Dizin	390

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
DİA.	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DTCF.	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
H.	Hicri
Haz.	Hazırlayan
İA.	İslâm Ansiklopedisi
İTF.	İttihat Terakki Fırkası
M.	Miladi
s.	Sahife
S	Sayı
TOEM.	Tarihî Osmanî Encümeni Mecmuası
TOE.	Tarihî Osmanî Encümeni
TTE	Türk Tarihî Encümeni
TTTE	Türk Tarihini Tetkik Encümeni
TTTC.	Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti
TTK.	Türk Tarih Kurumu
vb.	ve buna benzer
vd.	ve devamı
yay.	Yayınlayan

TAKRİZ

Tarih Okumalarında 'Anlam Optiği' Meselesi

Tarih kavramı, doğrudan insanın hafızası ve şahsî geçmişiyile ilişkilidir ve bu yüzden tarih disiplini, eğitim görmüş olsun olmasın herkese çok tanıdık ve uzvî görünür. Şahsî geçmişimize dair hatırlamak ve bilmek istediklerimizin yerine insanlığın müşterek hikâyesini koyduğumuzda bu fikir daha anlaşılır hale geliyor.

* * *

“Tarihe niçin itibar ediyoruz”; tarihçiler açısından bu sorunun mâkul bir cevabı vardır. Tarihçiler dışında kalan büyük kitle için tarih nasıl bir anlam taşıyor ve hangi sosyal ihtiyacı tatmin ediyor? Her bunalım döneminde toplum, tarihine dönerek ondan uygun referanslar edinmek eğilimindedir. Türk toplumu açısından tarih, “ideolojik bilgi ve dayanak noktası” cinsinden bir gereklilik ifade ediyor. Türk toplumu, her ne kadar sağlıklı tepkiler üretmek hassasından şimdilik mahrum görünüyorsa da esasen her cepheden “kuşatılmış” bir varlık olduğunun farkındadır. Topyekûn siyaset araçlarıyla bu kuşatılmışlık halini aşamamış olmanın iki tabii neticesinden bahsedebiliriz: Siyasete ve siyasetçiye duyulan güvensizlik ve tarihi referansların yeniden siyasî bir kullanılışlık kazanması. Denilebilir ki, mektep sıralarından geçmiş her Türk vatandaşı, tahsil esnasında aldığı kültürden en fazla tarih bilgisini kullanmak temayülünü gösteriyor.

* * *

Tarihe dair metinler okumak ve okuduklarımızı anlamak, hakikatte tarihte nelerin olup bittiğini kavramaya yetmiyor. Sebebi bâriz: tarihî hadisenin bizatihi kendisi, onu anlatan veya yazıya geçirerek bir yerde muhafaza

14 • Türk Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi

edenlerin tuttuğu kayıttan farklıdır. Tarih yazıcılarını, bizzat şahit oldukları veya naklen dinledikleri olayı yazıya geçirme esnasında yanıltablecek pek çok unsur var; bu yanılığı ihtimâlini, şahsî hâtıralarımızı gözden geçirirken daha iyi fark ederiz: Yaşadıklarımızı her zaman hatırlamak istemez, bazen hiç yaşamamış olmayı dileriz; onu yazıya geçirme veya başkalarına anlatmak lüzumu hâsıl olduğunda ise olaya küçük dokunuşlarla müdahale eder ve olup-bitenden çok olmasını istediğimiz olguları ön plana çıkarırız. Benliğin kendini koruma ihtiyacı tabii bir davranıştır ve bu tabii savunma refleksi tarihçileri de etkileyebilir.

Büyük olayların ve toplulukların tarihi söz konusu olduğunda işin içine, ait olunan topluluğa dair endişeler girer. Majör nitelikte hadiselerin nakleildiği tarih eserlerinde, olup biteni 'leh'te yorumlamak yönünde, insanî, anlaşılır ama okuyucuların mutlaka farkında olması gereken düzeltme unsurları yer alır.

* * *

İşte bu insanî ve evrensel problemi millî tarih yazıcılığımıza uygulama ve sonuçları tartışma maksadıyla yola çıkılarak hazırlanan bu eser, netice itibariyle tabiatından ötürü tarih okuyucusuna bir anlam filtresi kazandırmayı amaçlıyor. Bizim dışımızdaki dünyanın tarih yazıcılıklarına ârız olan anlam optiğine dair inhıraflar, muhtemelen aynı derecede bizim tarih yazıcılığımızı da etkilemiştir. Bu eserde okuyucu, dolaylı olarak tarih yazıcılığının evrensel niteliği hakkında da fikir sahibi olacaktır. "Ne gülüyorsun, anlattığım senin hikâyen!" vecizesinde olduğu gibi insanlığın müşterek hikâyesi birbirine son derece benziyor ve ancak küçük nüanslarla dinî ve millî bir karakter kazanıyor.

Popüler tarih yorumlarının, kışkırtıcı ve zihinleri baskı altına alıcı bir üslupla harcıâlem okuma listeleri haline geldiği günümüzde tarih disiplininin iç organlarına ve teknik işleyişine ışık tutan bu gibi çalışmalara büyük ihtiyaç olduğu şüphesiz. 'Anlam optiği' düzeltmesinden geçirilmemiş tarih kavrayışıyla eğitilen kitlelerin harekete geçirilmesiyle ne kadar büyük acılar yaşandığı, yine tarihin bize hatırlattığı acı derslerden biridir.

Kitabın okuyucusu, eseri bitirdikten sonra bu küçük nükteyi hatırlamalıdır; en azından öyle ümit etmek mevkiindeyiz.

* * *

Optik, bilindiği gibi ışıkla ilgili olayları inceleyen bir ilim dalıdır. Gözümüz kendiliğinden görmez, göze ulaşan ışıkların beyinde resme ve anlama dönüştürülmesiyle ‘görür’. Gözü yanıltan ve yetersizleştiren zaafaların başında optik bozukluklar geliyor. Optikte uğraşan bilim adamları ışığın niteliğini (olgular) ve gözün kendisini (olguları algılayan ve zihninde anlama dönüştüren fert) inceleyerek ‘optik kayma’ veya yanılmaları düzeltebiliyorlar. Bu eser de tarih okuyucuları için kısmen de olsa bu hizmeti yerine getirirse, hazırlanması esnasında sarfedilen onca emek bir anlam kazanmış demektir.

* * *

Eserin müellifi Fatih Dervişoğlu ile kırk yılı geçkin arkadaşlık mâzimiz bu eserle manidar bir çerçeve kazandı. Kendisine bu zorlu ve altından kalkılması hiç de kolay olmayan çalışmalarında, “Kahve döğenin hıncı deycisi” mevkiinde bir nebze olsun yardımcı olmaktan memnunum. Çoğu kırk yıllık arkadaşların mânâsız hüsrânlarla hitam bulduğu bir devirde dostlukları böyle bir eserle çerçevelemek hiç şüphesiz anlamlı ve hayırhah bir mânâ taşıyor.

Sultantepe- Nisan 2015

Ahmet Turan Alkan

ÖNSÖZ

TARİH DÜŞÜNCESİ, insanın varlığı hakkında düşünmeye başlaması kim, ne olduğu, nereden gelip nereye gittiği benzeri soruların zihnini meşgul etmesiyle başlayan bir süreçtir. Bu süreç, soruların anlam kazanacağı, tarih düşüncesine temel teşkil edecek yapıların incelenmesi sonucu bir bütünlüğe kavuşacaktır. Türk tarih düşüncesinin gelişme safhalarını bir bütün halinde görme isteği bu çalışmaya hayat veren neden olmuştur. Araştırma konusunun ön çalışmalarına başladığımda, klasik tarih eğitiminin yetersizliğini bizzat müşahede ettim; tarihi bir yana bırakarak sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinde okumalar yaptım ve tarih düşüncemizin istikametini tayin eden düşünce çığırlarını tesirleri oranında incelemeye çalıştım. Araştırmalarım derinleştikçe konunun sandığımdan daha önemli ve ihmal edilmiş olduğu sonucuna vardım. Belki de ilmî tecessüs ve şevkimin o günlerde ziyade olması nedeniyle olacak, çizdiğim çerçevenin genişliğinin farkına varmama rağmen devam ettim. Bu alanda benzeri araştırmaların eksikliği, sahasında ilklerden olduğunu düşündüğüm çalışmamın çerçevesini daraltmamı engelledi. Araştırma, dört bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde İslâm tarih düşüncesi, İslâm tarih yazıcılığı; ikinci bölümde Batı tarih düşüncesi, felsefesi, tarih yazıcılığı; üçüncü bölümde Selçuklu ve Osmanlı tarih düşüncesi, tarih yazıcılığı; dördüncü bölümde ise Cumhuriyet tarih düşüncesi ve tarih yazıcılığı konuları ele alınmıştır. İki bin yıldır tarih sahnesinde varoluşunu sürdüren Türklerin değer yargısını ve düşünce sistemini oluşturan evren tasarımıyla başlayarak Türk düşünce hayatındaki tarih düşüncesinin izleri takip edilmiştir. Türk tarihinin başlangıcından itibaren, tarihçilerin, düşünürlerin, tarih, tarihçilik, tarih yazımı konularındaki perspektifleri gözlenmiş, ayrıca Batı tarih düşüncesi genel hatlarıyla ve Türk düşüncesiyle ilişkisi oranında ele alınmıştır.

18 • Türk Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi

Çalışmayı Türklerin İslâmiyet'i kabulünden Cumhuriyet döneminde akademik tarihçilik geleneğinin oluşması safhasına kadar olan zamanla sınırladıktan sonra teferruata inerek genelden özele doğru okumalara, aynı zamanda bilgi dağarcığının oluştuğu başlıkları yazmaya devam ettim; okumanın yazmaya, yazmanın okumaya kılavuzluk ettiğini görmenin zevkini tattım. Bu usûlün yazma okuma süresini kısaltmanın yanında, okuma devam ederken yazma suretiyle hafızanın yükünü azalttığını ve fuzûlî tarihî malzemenin toplanmasına engel olması gibi faydalar sağladığını söyleyebilirim. Zihnimi araştırma konusu üzerinde yoğurmanın yolu sosyal bilimlerin değişik disiplinlerinde geniş bir kaynak yelpazesini tarayarak okumalar yapmaktan geçiyordu. Ziya Bey Eski Eserler İhtisas Kütüphanesi, nazik personeli, nadide kitaplarıyla imdadıma yetişti, kendilerine şükran borçluyum. Evlendiğimiz günden beri hayatın kahrına birlikte göğüs gerdiğim eşim, rızkına ortak ettiğim kitap masraflarıma ve filemi ihmal etmeme sabırla, tevekkülle katlanmasa bu çalışma hayat bulamazdı. İlmî kariyer yapmam konusunda beni hep teşvik eden, desteklerini esirgemeyen bütün dostlarıma şükran borçluyum. Bu faslı kapatmadan önce sevgili annemin hâlâ hafızamda saklı Ahmedîye, Muhammediye'den aktardığı kıssaları ve tarihî anekdotları, ailesinden tevarüs ettiği Millî Mücadele hatıralarıyla oluşan birikiminin, benim tarih şuurumun, tarih ilgimin üzerindeki etkisini belirtmem gerekir. Tabîî son teşekkür, zaman zaman zihnimin ve sabrımın sınırlarını zorlayan sıkıntılı çalışma şartlarımı tatlı sert manevralarla yumuşatarak beni tekrar cepheye süren, "çalışmaya sevk eden", sabrı ve bilgisiyse beni hep şaşırtan, yeni şeyler öğrenmenin zevkini tattıran dostum Ahmet Turan Alkan'adır.

Sivas 2015

KAYNAKLARA DAİR

Türkiye’de tarih düşüncesinin seyri gibi iddialı bir konuyu seçmekle klasik tarih araştırmasının dışına çıktığımı farkındayım, zira bu tarihin kendisinden ziyade zihniyetin tarihini öne alan bir yaklaşımdı. Araştırma esnasında başından itibaren bazı çetin meseleleri göğüslemek zorunda kalacağım aşikârdı. Bunlardan ilki araştırma alanının son derece geniş olması, ikincisi ise tarih disiplini dışındaki sosyal bilimler alanına başvurma gerekliliği idi. Araştırmanın başından itibaren göze alınması gereğini hissettiren bu müşküller kullandığım kaynakların tarih disiplininin klasik tarih araştırma alanından farklılaşmasına bazen de birincil kaynaklardan uzaklaşarak araştırma eserleriyle sınırlı kalmasına neden oldu.

Türk tarih düşüncesinin gelişme ve kırılma noktalarını tespitinde düşüncenin İslâm ve Batı tarih yazıcılığıyla kesişen noktalarını ve devamlılığını göz önüne koyabilmek için İslâm ve Batı tarihçiliğini bölümler hâlinde incelemeye çalıştım. Araştırmanın genelinde dikkatim, tarih yazıcılığı kaynaklarına esas olan düşünce safhalarını tespite çalışmaktı. Bu bakış açısı, hâliyle beni inceleme alanım içinde bulunan sayısız eserden ulaşabildiklerim arasında tarih düşüncesinde bir sonraki safhaya geçiş noktasında olanlar ve onlar hakkında yazılmış olan değerlendirmelere doğru sevk etti.

Türklerin İslâmiyet’i kabul etmekle dâhil oldukları İslâm medeniyeti, Türk tarih düşüncesinin ilk yapı taşlarını oluşturmuştu. Bu alandaki eserler: M. Şemseddin Günaltay’ın, İslâm Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler (İstanbul, 1923) kitabının 1981 ve 1990 yıllarında yeni baskıları yapılmıştır. Yazar Türk tarihinin İslâmiyet devrine methal olarak yaptığı çalışmada, İslâm tarihinde önemli addettiği eser ve yazarlarını incelemesinin yanında, İslâm tarihinin genel muhtevası hakkında bilgi verir; kendisinden sonra İslâm tarih ve coğrafyacılığı üzerine yapılan çalışmalara öncülük etmiştir. Ramazan Şeşen’in *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*¹ isimli eseri İslâm tarih yazıcılığı konusunu ve tarih coğrafyacılarını başlangıcından XIX. asrın sonuna kadar inceleyen kapsamlı bir çalışmadır. Şeşen, İslâm tarih yazıcılığı konusunda yazılmış önemli çalışmalarını esas alarak kullanışlı

¹ Ramazan Şeşen, *Müslüman’larda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998.

ve faydalı bir eser meydana getirmiştir. Zeki V. Togan'ın, Tarihte Usûl'ü bir bakıma Günaltay'ın eserini tamamlar (İstanbul, 1950). Bu eserde sadece İslâm tarihi kaynakları konusunda değil, genel Türk tarihi, tarihçiler ve eserleri (önemli gördüğü bir kaç haric) hakkında da tafsilat verilmeyip bunlar bibliyografya tarzında zikredilmiştir ve bu niteliği ile eserin yayınlanmasından bu yana geçen elli yıl çalışmanın ilmî değerinden bir şey kaybettirmemiştir. İslâm tarihçiliği hakkında yapılan yeni çalışmalardan birisi, Sabri Hizmetli, İslâm Tarihçiliği Üzerine, (Ankara, 1991). Hizmetli'nin yaptığı bu çalışma tarih metodu, Müslümanlarda tarihçilik, Kur'an ve hadisin tarihî kaynak olması gibi konuları ele alması bakımından İslâm tarihçiliğinin dinî bir değerlendirmesi olarak kabul edilebilir.

A. R. Gibb, Hamilton, "Tarih maddesi" (İA, XI, 782-799). İslâm tarihçiliği alanında yapılmış en mükemmel değerlendirmelerden birisidir. Sadece Arapça yazan tarihçileri değil Türkçe ve Farsça yazan tarihçileri de araştırmasında değerlendirdiği gibi İslâm tarihçiliğinin Arap şiir ve nesri kaynağından başlayarak gelişme safhalarını bir bütün hâlinde İslâm devletlerinin genişleyen coğrafyasında kendi devrine kadar takip etmiştir.

İslâm tarih yazıcılığı konusunda Batı'da yazılan önemli bir eser ise F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden Brill, 1963'tür. İki kısma ayrılan eserin birinci kısmı İslâm tarih yazıcılığı geleneğinin teferuatlı bir incelemesidir; sekiz fasıl halinde tertip edilen kısım tarih ilminin ortaya çıkmasıyla başlayıp İslâm tarihçileri ve eserleriyle sona erer. İkinci kısmında ise İbn el-Nedim ile el-Tusi'nin zikrettiği tarih kitaplarının listesiyle el-Kafiyeci ve el-Sahavi'nin tarihle ilgili eserleri, Taşköprülüzadenin "Miftah el-Seadesi"nden tarih bahsinin tenkitli neşirlerini verir. İslâm tarih yazıcılığının Osmanlı dönemini ele alan toplu bir çalışma, F. Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927). Osmanlı devrindeki tarihçiler ve eserlerini konu alan çalışma hâlâ kullanılan bir kaynak eserdir. Coşkun Üçok tarafından tercüme edilerek yeni çalışmalar ilave edilmiştir.² Kaynak eserlerden söz edilirken bu çalışmanın kapsamında istifade edilmeyen ama İslâm tarihi araştırmalarının iki önemli eserini zikretmeden geçemeyeceğim. İlki, C. Brockelman, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leyden Brill, 1937, 1949; Arapça yazılı tarih literatürünün vazgeçilmez kaynağıdır. İkinci eser, Fuad Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifthums, I*, Leiden Brill; İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışında hadis tarih

² Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara, 1992.

ilişkisinden bahsettiği kısım konunun en önemli kaynağıdır. Araştırmamda hadis konusunun asıl kaynağı olan bu eser yerine aynı yazarın *Buhari'nin Kaynakları*, (Ankara, 2000) isimli eseri ve “İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti” (*İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1953) makalesi kullanılmıştır.

Historical Writing on the Peoples of Asia, Historians of The Middle East, der., Bernard Lewis ve P. M. Holt, Oxford U.P. London, 1962, İslâm tarih yazıcılığının değişik alanlarında uzman yerli ve yabancı tarihçileri buluşturan önemli bir çalışmadır. XII. asırdan XIX. asra kadar İslâm tarih yazıcılığının, Arap, Fars ve Türk periyodları W. Montgomery Watt, Franz Rosenthal, Hamilton Gibb, Halil İnalçık, Bernard Lewis gibi önemli tarihçilerin incelemelerinde izlenmiştir. Halil İnalçık'ın makalesi Osmanlı'da tarih yazıcılığının ilk dönemini konu alan “The Rise of Ottoman Historiography”; yine bu kısımda Claude Cahen'in “The Historiography of Seljuqid Period” makalesi yer almıştır. İkinci kısmın konularını, Avrupa hegemonyasının hâkimiyetinde gelişen İslâm ülkelerindeki modern tarih yazıcılığı teşkil etmiş, Osmanlı safhasını Ercüment Kur'an “Ottoman Historiography of the Tanzimat Period” makalesinde incelemiştir. İslâm tarih yazıcılığının geniş coğrafyası “mekân” ve değişik periyotlarını “zaman” sürekliliği içinde incelemeyi hedefleyen çalışma İslâm tarihini genel olarak tetkik ederken Selçuklu-Osmanlı tarih yazıcılığına dair bugün de istifade ettiğimiz zikredilen makalelerin okuyucuya ulaşmasını sağlamıştır.

Corci Zeydan'ın *İslâm Medeniyeti Tarihi*;³ *Sedillot, Goldziher, Kremer* gibi şarkiyatçılardan istifade ile Hıristiyan bir Arap'ın Batı tarih yazıcılığı metotlarını kullanarak yazdığı, orijinalitesi olmayan İslâm medeniyetinin kuru bir tasvirinden ibarettir. İslâm Medeniyeti hakkında 1940 yılında Türkçeye Köprülü tarafından kazandırılan bir eser de Barthold'un *İslâm Medeniyeti Tarihi*'dir.⁴ Köprülü'nün, İslâm tarihindeki Türklerin rolünü ortaya koyan bir kitap olarak tanıttığı eser ilk defa 1918 yılında neşredilmişti. Eserin tenkitli neşri Köprülü tarafından tercüme ettirilerek yayımlanmıştır. Birinci Dünya Harbi'nden sonra tarihçilerin İslâm dünyasına olan ilgisinin artmasına rağmen İslâm milletlerine özel bir alakaları yoktu. Barthold, İslâm medeniyetini dünya tarihi çerçevesi içinde kendi dinamikleri ve dış tesirleri bakımın-

³ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. Zeki Megamız, (İstanbul, 1912); Yeni harflerle baskısı, (İstanbul, 1971-1972).

⁴ W. Barthold, Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1973.

dan ele alıyordu ve çalışma, XV. asırdan sonraki İslâm dünyasının çok acele bir değerlendirmesiyle sona eriyordu. Araştırma, İslâm medeniyetini sona ermiş gibi kabul ediyor ve Osmanlı Devleti'ni sathi bir bakışla geçiştirirken Kuzey Afrika ve Arap dünyasına neredeyse hiç değinmiyordu; bunun yanında İranlılar ve Osmanlı öncesi Türkler bu çalışmanın ana eksenini oluşturmuştu. Fuat Köprülü, sadece Barthold'un kitabına katkısıyla değil, diğer kitap ve makaleleriyle de bu çalışmaya hayat veren mütefekkir ve tarihçidir. İslâm Tarihi, İslâm Medeniyeti, İslâm Dîni, Türkler'in Dinî-Tasavufî Hayatı, Türk Edebiyatı, Orta Çağ Türk Tarihi, Türk Kültür Tarihi, Osmanlı Tarihi, Tarih Usulü hakkındaki kıymetli ve öncü çalışmalarıyla Türk düşüncesini aydınlatmıştır. Şehberzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin *İslâm Tarihi*, Ziya Nur Aksun tarafından istirdatlarla zenginleştirilerek yayınlanmıştır. Hilmi Ziya Ülken tarafından *Modernist İslâmcılar* tasnifine tabi tutulan Ahmet Hilmi, Batı düşüncesini ve felsefesini "garbci" denilenlerden daha iyi bilmektedir. Hem de üniversitede felsefe dersleri verecek kadar.

Tarih kavramının düşünce hayatındaki safhalarını Antik Çağ'dan başlayarak günümüzdeki tarih felsefesi ekollerine kadar izleyen dilimizdeki en derli toplu eser Doğan Özlem'in *Tarih Felsefesi* (İstanbul, 1996) adlı eseridir. Dil ve üslup bakımından dilimizdeki felsefi eserlerin taşıdığı olumsuzlukları taşımaya rağmen tarih felsefesi alanındaki boşluğu doldurmaktadır. Tarih Felsefesi alanında eser veren nadir tarihçilerimizden Şahin Uçar'ın *Tarih Felsefesi Meseleleri* adlı kitabı tefekküre dayalı kıymetli bir kitaptır.

Cumhuriyet'in erken döneminde tarih teorisi, felsefesi ve metodu konusunda tercüme faaliyetleri iktidarın tarih çalışmalarına verdiği önem nedeniyle ivme kazanmıştı: E. Bernheim, *Tarih İlmine Giriş*, Çev. M. Şükrü Akkaya (İstanbul, 1936); CH. V. Langlois ve Ch. Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, Çev. Galip Ataç (İstanbul, 1937); G. Monod, *Tarihte Usûl*, Çev. Kazım Şinasi Dersan (İstanbul, 1938); Wilhelm Dilthey, *Alman Ruh Tarihinin Dair Tetkikler*, Çev. Hasan Cemil (İstanbul, 1932) vb. eserler Cumhuriyet'in tarih çalışmalarına verdiği önemin bir ifadesi olarak tarih alanına kazandırılan çalışmalardır. Bu alandaki telif ve tercüme eserler kırklı yıllardan sonra kesintiye uğramış, seksenli yıllarda tekrar önem kazanmaya başlamıştır. Bu meyanda George Iggers'in tarih yazıcılığı üzerine son gelişmeleri incelediği eseri *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, Çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul, 2000) tarih yazıcılığının tarihini aydınlattığı gibi yeni istikametleri hakkında da bilgi vermektedir. Aynı yazarın *The German Conception of History*, Wesleyan University Press, Middletown (Connecticut, 1968) isimli eseri Al-

manlarda tarih düşüncesinin oluşmasını münhasıran incelemekte, Alman tarih ekolünü detaylarıyla ele almaktadır. Batı tarih düşüncesi, felsefesi ve metotları konusunda istifade ettiğim; Artur Manvick, *The Nature of History* (London, 1989); G. P. Gooch, D. Litt, F. B. A, *History and History in the Nineteent Century* (London, 1967), Fritz Stern, *The Varieties of History, from Voltaire to the Present*, Vintage Books Edition (Newyok, 1973) başlıklı çalışmalar alanın önemli üç kitabıdır.

Batı, tarih düşüncesinin başlangıcından itibaren gelişme safhalarını, hem tarih düşüncesinde çığır açan düşünürlerin kendi ifadelerine hem de takipçilerinin tahlil makalelerine yer vererek hacimli ve zengin bir kaynak koleksiyonu oluşturmuştur. Türk tarih yazıcılığının ve tarih öğretiminin meseleleri hakkında Salih Özbaran'ın *Tarih Tarihi ve Toplum* (İstanbul, 1997) isimli eseri tarihçilik ve Türkiye'de tarih eğitimi alanında endişeler taşıyan bir tarihçinin çalışmasıdır.

İlhan Tekeli'nin *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek* (İstanbul, 1998) adlı kitabı ise tarih disiplini dışından bir entelektüelin tarih ilminin meselelerini disiplinler arası yaklaşımla ele aldığı, Türkiye'de tarih yazıcılığının gelişme safhalarının ve istikametinin tartışıldığı faydalı bir eserdir.

Tarih kavramının genel felsefi çığırar içinden süzülüp gelen gelişimi, Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefe Tarihi* (Ankara, 1974) ve Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, Çev. Vehbi Eralp, (İstanbul, 1949) kitaplarından izlenmiştir. *Batı düşüncesinde XVII. asırda husûle gelen büyük inkılâp; XVII. asrın disiplin, nizam ve dogmatik ilkelere sıkı sıkıya bağlı hayatından XVIII. asırda tehditlerden, otoritelerden, doğmalardan nefrete uzanan bir hayat çizgisi, ilâhî hukuktan tabîi hukuka, eşitsiz sınıflara bölünmüş bir cemiyet içinde kaygısızlıktan eşitlik hülyalarına uzanan bir düşünce sistemine intikal etmişti. Fransız halkının çoğunluğu fikirlerini Bousset'le paylaşırken Voltaire gibi düşünmeye başlamasını yani Batı düşüncesindeki büyük inkılabı fevkalade üslubuyla izah eden Paul Hazard'ın, Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme* (Çev. Erol Güngör, İstanbul, 1994) isimli eserinden izlemek mümkündür.

Bahattin Ögel, İbrahim Kafesoğlu, Osman Turan Genel Türk Tarihi, Selçuklu Tarihi alanlarında eserlerindiden istifade ettiğim ilim adamlarımızdır. Osmanlı Devleti'nin 1300-1600 yılların arasındaki klasik çağı Halil İnalçık'ın çalışmalarından takip edilebilir. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (C.1,1300-1600, Çev. Halil Bektay, İstanbul, 2000) eseriyle Osmanlının klasik çağı ekonomik ve sosyal boyutlarıyla dünya tarihi içindeki mümtaz yerine oturtulmuştur. İnalçık'ın *Osmanlı İm-*

paratorluğu Toplum ve Ekonomi (İstanbul, 1996) adlı kitabında yer verilen “Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi Sultani Hukuk ve Fatih Kanunları”, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri” ve “Osmanlılar’da Batı’dan Kültür Aktarma Üzerine” başlıklı makaleler Osmanlı zihni arka planında İslâmın yanında Bozkır geleneğinin nasıl yaşadığını, Tanzimat’ın toplum üzerinde gerginliğinin hangi tepkilere neden olduğunu ve Batı’dan kültür aktarımının bir tahlilini yaptığı son makale araştırmama ışık tutmuştur.

Modern tarih çalışmaları alanında dikkate değer ilk eser Bernard Lewis’e ait olanıdır: *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford. U.P, Londra, 1961 (Türkçesi: *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara, 1968). Çalışma 1950’li yılların geçerli görüşü olan bir Batılı kalkınma modelini izleme ve modernleşmeyle ilerleneceğine olan inancın izlerini taşımaktadır. XVI. asırdan itibaren Osmanlı ülkesini tesiri altına almaya başlayan Batılılaşma ve Türklerin karşı tepkisi eserde ustalıkla işlenmiştir. Yazarın Türkçe kaynaklara da hâkim olması Osmanlıca, Türkçe kaynakların kullanılması eserin kıymetini artırmaktadır; kültür ve düşünce tarihi olması nedeniyle sosyo-ekonomik gelişmelere değinmemesi kitabın nakızasıdır. *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Türkiye’nin modernleşme tarihinin klasiği olarak vazgeçilmez eserler arasında yerini almıştır. Benzer bir eser Stanford ve Ezel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Türkiye c.II, Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge, U.P 1977) (Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.II, Reform, Devrim ve Cumhuriyet. Modern Türkiye’nin Doğuşu 1808-1975*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 1983). Eserin III. Selim ve Abdülhamid dönemlerini ele aldığı kısmı kaynaklarının zenginliği ve bakış açısı itibariyle istifadeye açıktır. Shaw’da, Lewis’de olduğu gibi Türk çağdaşlaşmasının ana teması olarak Batı yanlısı olanlar ve karşıtları “dinciler” kutuplaşması eserin kurgusuna hâkimdir. Çağdaş Türkiye üzerine yoğunlaşan tarih yazıcılığı alanında hâkim görüş Kemalist tarihçilerin milliyetçi, laik retoriğidir. 1918-1923 arası dönemi inceleyen eserlerin çoğu, askerî ve diplomatik tarih alanında yoğunlaşmıştır. Millî Mücadele içindeki iktidar mücadelesi, kimi tarihçilerce Mustafa Kemal’in liderliği tabii bir olgu olarak kabul edildiği için Kemalist bakış açısından değerlendirilmekte, Türkiye’nin gelişmesine engel inkılâp düşmanları olarak nitelendirilmektedir.

1970’li yıllardan sonra gelişmeye başlayan Marxist tarih yazıcılığının seçkin örneği Sina Akşin’in yönetiminde yayınlanan dört ciltlik *Türkiye Tarihi*’dir. *Tarih*’in ilk cildinde, Halil Berktaş’ın Türk tarih yazıcılığı hakkında

bir değerlendirmesi ve materyalist tarih yazıcılığının temellendirmesine yer verilmiş, son iki ciltte ise *Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600–1908* (İstanbul, 1988); *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye, 1908–1980*, (İstanbul, 1989) dizisi Türkiye tarihini 1980 yılına kadar getirmektedir. Birden çok yazar tarafından kaleme alınan eser genel bütünlüğe sahiptir. Türk toplumundaki kimlik tartışmaları Jön Türkler'den beri düşünce hayatımızı meşgul etmektedir. Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* isimli eseri ilk örneklerden birisidir. Bu alanda istifa edilebilecek diğer eser Hilmi Ziya Ülken'in *Çağdaş Düşünce Tarihi*'nde, (İstanbul, 1979) düşünce tarihimize tesir eden önemli düşünürlerin tamamına yakını hakkında değerlendirmelere yer verilmiştir. François Georgeon'un, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)* (Çev. Alev Er, İstanbul, 1986), Şerif Mardin, *Jön Türkler'in Siyasî Fikirleri, 1895-1908* (İstanbul), Uriel Heyd'in aynı babdan Ziya Gökalp üzerine yaptığı tahlil hâlâ kıymetini muhafaza etmektedir. Mustafa Kemal Atatürk biyografisi üzerine yapılan çalışmalar içinde en dikkate değer olanlardan biri Lord Kinross'un (Patrik Balfour), *Atatürk the Rebirth of a Nation*, London, 1964, (Türkçesi: *Atatürk, Bir Milleti Yeniden Uyanışı*, Çev. A. Tezel, İstanbul, 1972) kitabıdır. Kinross, Atatürk dönemine şahitlik edenlerin görüşlerinden eserinde istifade etmiştir. Paul Dumont'nun kısa ama mükemmel çalışması, *1919-1924 Mustafa Kemal Invente la Turquie Moderne* (Türkçesi: Paul Dumont, 1919-1924 Mustafa Kemal Çağdaş Türkiye'yi Yaratıyor, Çev. Zeki Çelikkol, Ankara, 1993), batı dilinde bu dönem için yapılmış önemli bir araştırmadır. Milli Mücadele bahsinde Selahaddin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar* (Ankara, 1973-1974) (4 cilt), inkılâp tarihi enstitüsü arşivine dayanarak yazdığı kitabında dönemin resmî bir dökümünü verir.

Cumhuriyet'in 1923-1931 yılları arasındaki siyasî gelişmelerinin ustalıkla ele alındığı, Mete Tunca'yın *TC'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* (III. Baskı, İstanbul, 1999) başlıklı eserinde sözü geçen dönemin kamu hayatının işleyişi gözler önüne serilmeye çalışılmış, bunda da başarılı olunmuştur. Eric Jan Zürcher'in *Opposition in the Early Turkish Republic. The Progressive Republican Party 1924-1925* (Leiden Brill, 1991) (Türkçesi: *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 1992) ve yine aynı yazarın *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul, 2002) başlıklı çalışmaları Türkiye'nin, Batı tesirinde modernleşme çalışmalarının son iki yüz yıldaki toplu bir manzarasını, siyasî ve ideolojik gelişmeler yanında sosyo-ekonomik gelişmelerde de göz önüne alarak izah etmeye çalışmaktadır.

Türkiye’de 1980’lerden sonra tarihin şu veya bu dönemi haricinde tarih yazıcılığının kendisi ile ilgili çalışmalara güzel bir örnek Büşra Ersanlı Behar’ın, *İktidar ve Tarih Türkiye’de ‘Resmî Tarih’ Tezinin Oluşumu (1929-1937)*’dur. Cumhuriyet dönemi tarih yazıcılığının yön veren, *Türk Tarih Tezini* ciddi bir metotla ele alan evrensel tarih ve tarihçilik anlayışının usta bir örneğidir. Türk Düşüncesi hakkında yazılan önemli bir çalışma, Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi I Kökenler - Türk Düşüncesi II Kaygılar* ismini taşır. Türkler’in evren tasavvurlarından başlayarak, İslâm öncesi ve İslâmî dönemdeki temel değerleri, kurumları, geleneklerini araştırır. İslâm medeniyeti içindeki dönüşümlerini, İslâm medeniyetinin kurumları, değerleri, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet döneminin de aynı kriterlere dayanarak bir bütün hâlinde bütün bir Türk tarihi düşüncesinin incelendiği kapsamlı bir çalışmadır.

İslâm Ansiklopedisi; İslâm, Selçuklu, Osmanlı tarih yazıcılığı bahislerinde ilgili maddeleriyle istifade ettiğim başvuru kaynağı olmuştur. Murat Belge’nin idaresinde yayınlanan iki tarih ansiklopedisi *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul, 1986, 6 cilt) ve *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul, 1983, 10 cilt) tarih yazıcılığının son yıllardaki istikametini tayin bakımından önemli işaretler taşır. Araştırmamda istifade ettiğim kolokyum, sempozyum, seminer çalışmalarının başlıcaları: Felsefe Kurumu Seminerlerinin üçüncüsü olan *Türkiye’de Tarih Eğitimi*, (13-15 Kasım 1975, Ankara); Fırat Üniversitesi, *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu*, (Elazığ, 1990); *Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Efsaneler ve Gerçekler*, Tartışma Panel Bildirileri, (Ankara, 19 Mart 1999); *Söğüt’ten İstanbul’a Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Derleyenler, Oktay Özel Mehmet Öz, (Ankara, Ekim 2000); *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, Sempozyum Bildirileri, Toplum ve Bilim Defter Dergileri Ortak Çalışma Gurubu, (Ankara, Kasım 1998).